

Armina Kapusta<http://orcid.org/0000-0003-4955-8630>

Uniwersytet Łódzki

armina.kapusta@geo.uni.lodz.pl

DOI: 10.35765/pk.2024.4603.16

Przestrzeń kulturowa dziedzictwa niematerialnego a organizacja przestrzeni turystycznej

STRESZCZENIE

W artykule przybliżono zagadnienia teoretyczne dotyczące przestrzeni kulturowej, krajobrazu kulturowego oraz organizacji przestrzeni turystycznej. Dzięki obserwacjom uczestniczącym prowadzonym od 2010 r., głównie na Bałkanach, zanalizowano różnorodne formy relacji między przestrzenią kulturową a turystyczną w odniesieniu do kategorii dziedzictwa niematerialnego zaproponowanych przez UNESCO. W efekcie określono ograniczenia prezentacji tradycji oraz możliwości trwałego i czasowego dostosowania przestrzeni do potrzeb turystów, wpływające na autentyczność procesu kulturowego. Wskazano także kierunki dalszych badań.

SŁOWA KLUCZE: przestrzeń kulturowa, krajobraz kulturowy, organizacja przestrzeni turystycznej, dziedzictwo niematerialne, garncarstwo w Złakusie, kotlarstwo w Sarajewie

ABSTRACT

Cultural Space of Intangible Heritage and Tourism Space Organization

This article explores theoretical aspects of cultural space, cultural landscapes, and the organization of tourism space. Based on participatory observations conducted primarily in the Balkans since 2010, it identifies various interactions between cultural and tourism spaces in relation to the categories of intangible heritage defined by UNESCO. The study highlights the challenges of presenting traditions to tourists and examines the potential for both permanent and temporary adaptations of spaces to meet tourist needs, considering their impact on the authenticity of cultural processes. The article also proposes directions for future research.

KEYWORDS: cultural space, cultural landscape, organization of tourism space, intangible heritage, pottery in Zlakusa, coppersmith handicraft in Sarajevo

Sugerowane cytowanie: Kapusta, A. (2024). Przestrzeń kulturowa dziedzictwa niematerialnego a organizacja przestrzeni turystycznej. © *Perspektywy Kultury*, 3(46), ss. 217–231. DOI: 10.35765/pk.2024.4603.16

Nadesłano: 20.12.2022

Zaakceptowano: 01.04.2023

Wprowadzenie

Wzmoczony ruch turystyczny jest czynnikiem wpływającym na konieczność przekształceń przestrzeni. Podróżnym zwykle pokazywane są materialne ślady kultury, możliwość prezentowania im zwyczajów jest ograniczona. Kulturowanie tradycji jest procesem związanym z konkretnym czasem, miejscem i depozytariuszami – chęć przedstawienia go turystom częstokroć skutkuje pozbawieniem pierwotnego kontekstu, transpozycją przestrzenną, czasową. Pojawia się ryzyko komercjalizacji oraz utraty autentyczności (por. Kaczmarek i Kapusta, 2022), antynomia między oryginalnymi zwyczajami a ich wersją skomercjalizowaną na rzecz turystyki, która pozwala wszakże przetrwać praktykom – stymulantem żywotności zwyczajów są nie tylko potrzeby członków społeczności lokalnej, lecz także możliwość ukazania ich odwiedzającym, a czerpane z tego profity są ważką przesłanką, by kulturować tradycje. Spośród licznych zagadnień dotyczących relacji między turystyką a autentycznością dziedzictwa niematerialnego analizie poddano kwestię organizacji przestrzeni, która jest jednym z warunków trwania kultury duchowej i ludowej. W przestrzeni kulturowej pielęgnowane są zwyczaje, w turystycznej zaś podróźni mogą się zapoznać z różnymi walorami, w tym z niematerialnymi przejawami kultury odwiedzanych miejsc. Wymaga to odpowiedniego przystosowania zarówno samego obrzędu, jak i przestrzeni, w której jest doświadczany.

Celem artykułu jest analiza wybranych przypadków uwzględniająca możliwości organizacji przestrzeni w zależności od specyfiki dziedzictwa niematerialnego. Przyjęto założenie, że zachowaniu autentyczności dziedzictwa niematerialnego sprzyja przestrzeń kulturowa, do której można zapraszać turystów. Przekształcone dziedzictwo niematerialne prezentowane jest w przestrzeni turystycznej pozbawionej oryginalności przestrzeni kulturowej. Metody zastosowane w pracy to studia literatury, obserwacje uczestniczące w krajach bałkańskich od 2010 r., wywiady swobodne nieustrukturyzowane prowadzone z garncarzami w Zlakusie i kotlarzami w Sarajewie we wrześniu 2022 r.

Chaos pojęciowy – o przestrzeni kulturowej i turystycznej oraz krajobrazie kulturowym

Kultura ludowa, duchowa, folklor, tradycje, zwyczaje i obrzędy to terminy, które w dyskursie naukowym wypierane są przez upowszechnione przez *Konwencję UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego* (dalej: *Konwencja* z 2003 r.) pojęcie dziedzictwa niematerialnego.

Przeciwstawiane jest ono dziedzictwu materialnemu wpisywanemu na *Listę światowego dziedzictwa*. Kontrowersje budzi nie tylko samo miano, lecz i jego zakres semantyczny – za dziedzictwo niematerialne uznawane są również towarzyszące obrzędom instrumenty oraz przestrzeń kulturowa, która znajduje się na *Listie reprezentatywnej niematerialnego dziedzictwa kulturowego ludzkości* (dalej: *Lista*), lecz nie została wyodrębniona jako forma dziedzictwa niematerialnego, nie określono też, dla czego należy ją uznać za jego element. Trudno uzasadnić powiązanie przestrzeni kulturowej na *Listie* tylko z niektórymi formami dziedzictwa, skoro każdy przejaw kultury zintegrowany jest z przestrzenią. Dodatkową entropię wprowadza funkcjonowanie w tekstach źródłowych UNESCO pojęcia krajobrazu kulturowego jako atrybutu dziedzictwa materialnego.

W dokumentach UNESCO przestrzeń kulturowa nie jest zdefiniowana. W artykule 2 *Konwencji* z 2003 r. stwierdzono, że dziedzictwo niematerialne to nie tylko praktyki, wyobrażenia, przekazy, wiedza i umiejętności, lecz również instrumenty, przedmioty i przestrzeń kulturowa, które są z nimi powiązane, a odtwarzanie dziedzictwa wynika z relacji wspólnot z ich otoczeniem, oddziaływaniem przyrody i historią. Tullio Scovazzi i Laura Westra (2017) zauważają, że tak rozumiana przestrzeń kulturowa jest ruchoma, zmienna – jest tam, gdzie osoby kultywujące tradycje, a wyróżniają ją elementy symboliczne, praktyki społeczne, nie zaś cechy geograficzne. Stwierdzenie to jest dyskusyjne, o czym świadczą wybrane wpisy na *Listę*. Warto rozważyć dietę śródziemnomorską praktykowaną m.in. w Portugalii, która nie jest krajem śródziemnomorskim, lecz ze względu na uwarunkowany geograficznie klimat śródziemnomorski kuchnia portugalska wykazuje wiele cech wspólnych z tą upowszechnioną w basenie Morza Śródziemnego. Innym przykładem jest przestrzeń kulturowa i przekaz ustny Siemiejskich w Zabajkału i Buriacji, starowierców, którzy w XVIII w., po rozbiorach Rzeczypospolitej, zmuszeni byli do opuszczenia Wietki (obecnie w granicach Białorusi), dokąd uprzednio przenieśli się z europejskiej części Rosji (Kostrow, 2010). Określeni zostali jako „rodzinni”, gdyż przybyli do Syberii rodzinami, co stanowiło kontrast w porównaniu z samotnymi katorżnikami. Utrzymali tradycje, w tym język, który cechują wpływy buriackie, a ponadto białoruskie i ukraińskie z ich pierwotnej ojczyzny. Swoistym kuriozum jest fakt, iż przestrzeń kulturowa Siemiejskich uległa zmianie nie tylko geograficznej, ale też kulturowej.

Plac Dżami al-Fana, część medyny w Marrakeszu, to miejsce spotkań, wymiany kulturowej, w której działają handlarze, rzemieślnicy, medycy, znachorzy, artyści, zaklinacze węży, wróżbici (Schmitt, 2005). Przestrzeń ta funkcjonuje od stuleci, przechodząc przeobrażenia fizjonomiczne i społeczne – współcześnie stanowi przykład koegzystencji miejscowych

i przyjezdnych. O jej integralności decyduje zabudowa oraz użytkownicy. Jest to powierzchniowy element morfologiczny miasta, obszar, który można określić geograficznie, będący zarówno przestrzenią kulturową, jak i turystyczną.

Dla geografów przestrzeń kulturowa nie jest pojęciem jednoznacznym. Urszula Myga-Piątek (2014, s. 33) twierdzi, iż jest to „system relacji wykształconych pomiędzy składnikami krajobrazu przyrodniczego, kulturowego i człowiekiem”, który „w procesie percepcji i oceny nadaje atrybuty wartości, znaczeń i sensu”. Teoretyk kultury, Ewa Rewers (2021), uważa, że przestrzenie kulturowe są relacyjne i warstwowe, to wytwarzane w praktykach kulturowych stany rzeczy o charakterze przestrzennym. Geografia pozwala na zwizualizowanie przestrzenne związków kulturowych, co autorka określa jako „geograficzną ekspresję kultury” (Rewers, 2021, s. 88). Przestrzeń kulturowa nie jest pojęciem wyłącznie kulturowym, semiotycznym, lecz także geograficznym, bliskim geograficznej koncepcji „trzeciej przestrzeni” (Soja, 1996).

Analiza definicji oraz trzech wpisów na *Listę* pozwala wskazać odmienne rozumienia przestrzeni kulturowej, która jest:

- wyodrębniona ze względu na praktyki społeczne, lecz nie jest tożsama z regionem geograficznym;
- jednaka z przestrzenią geograficzną determinującą praktyki społeczne;
- kształtowana tam, gdzie przebywa ludność kultywująca tradycje.

Przestrzeń kulturowa społeczności jest zmienna, wraz z ewolucją przestrzeni zmienia się kultura. Zgadając się ze stwierdzeniem Scovazziego i Westry (2017), że o identyfikacji przestrzeni kulturowej decydują depozytariusze, praktyki społeczne i ich symbolika, nie należy wykluczać czynnika geograficznego. Przestrzeń kulturowa nie jest ograniczona administracyjnie, lecz uwarunkowania geograficzne i geopolityczne istotnie na nią wpływają. Tak rozumiana przestrzeń kulturowa bliska jest semiosferze, przestrzeni semiotycznej, której granice, niczym filtr, pozwalają na przenikanie się kodów kulturowych (Łotman, 1984).

Pojęciem związanym z przestrzenią kulturową jest krajobraz kulturowy, który w dokumentach UNESCO (*Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, 2008) jest elementem dziedzictwa materialnego, określanym jako dobro będące dziełem natury i człowieka, interakcją między ludzkością a środowiskiem naturalnym, która odzwierciedla ewolucję społeczeństw pod wpływem warunków naturalnych. Wyróżniono trzy kategorie krajobrazów kulturowych: zaprojektowane i stworzone intencjonalnie, często w celach estetycznych (np. ogrody, parki), wyewoluowane z działalności społecznej, ekonomicznej, administracyjnej, religijnej pozostającej w związku z środowiskiem

(krajobrazy reliktowe, których proces kształtowania zakończył się, lecz jego efekty są nadal widoczne; krajobrazy ciągłe, w których proces ewolucyjny trwa, a współczesne społeczeństwo kultywuje tradycyjny sposób życia) oraz skojarzeniowe, których cechami dystynktywnymi są związki religijne, artystyczne, kulturalne z naturą. Pojęcie to interesuje przedstawicieli wielu dyscyplin (por. Smyrski, 2018), a jego złożoność sygnalizują m.in. koncepcje geografów. Florian Plit (2011) omówił trzy nurty badawcze krajobrazu kulturowego ujmowanego:

- realnie, materialnie, którego definicję przedstawiono w *Ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* z 2003 r., gdzie w art. 3 stwierdzono, iż jest to „postrzegana przez ludzi przestrzeń, zawierająca elementy przyrodnicze i wytwory cywilizacji, historycznie ukształtowana w wyniku działania czynników naturalnych i działalności człowieka”;
- semiotycznie (symbolicznie) – krajobrazy te kreowane są przez niematerialne przejawy kultury, gdyż to „duch nadaje określony kształt materii” (Plit, 2011, s. 53);
- estetycznie – to widok, o którym decydują plany, kolorystyka, oświetlenie.

Nawiązując do koncepcji Steve’a Hinchliffe’a (2002), krajobrazy kulturowe realne można scharakteryzować jako budowanie form, semiotyczne zaś – jako generowanie i odczytywanie znaczeń krajobrazu.

Relacje między przestrzenią kulturową a krajobrazem kulturowym są złożone. Według Sebastiana Bernata (2014), na listach UNESCO przestrzeń kulturowa jest uzupełnieniem krajobrazu kulturowego o aspekty niematerialne. Myga-Piątek (2014) zwróciła uwagę, że przestrzenie wytwarzają swoje krajobrazy, które nie istnieją poza przestrzenią. Można stwierdzić, że wpływ na kształtowanie dziedzictwa niematerialnego ma przestrzeń geograficzna – funkcjonuje ono w przestrzeni kulturowej i formuje jej krajobraz kulturowy.

Turyści eksplorują przestrzeń kulturową, której wyznacznikami są aktywność turystyczna, zagospodarowanie turystyczne oraz zjawiska turystyczne i działania na rzecz turystyki (Włodarczyk, 2009). Paradoksalnie przestrzeń turystyczna jest tam, gdzie pojawiają się turyści lub przeznaczone dla nich obiekty i wydarzenia – konieczne jest więc jej odpowiednie przygotowanie dla odwiedzających. Parafrazując definicję organizacji przestrzeni miejskiej zaproponowaną przez Stanisława Liszewskiego (1997), w niniejszym artykule przyjęto, że organizacja przestrzeni turystycznej to sposób i efekt zagospodarowania przestrzeni, umożliwiający zaspokajanie potrzeb i funkcjonowanie w niej podróżnych. Organizacja ta może mieć charakter trwały, przystosowany do stałego przyjmowania turystów, lub tymczasowy, gdy odwiedzający przybywają okazjonalnie.

W obu przypadkach organizacja przestrzeni powinna umożliwiać prezentację turystom tradycji w sposób dla nich zrozumiały i bezpieczny. Przestrzeń turystyczna, która okresowo przystosowywana jest do wykorzystania przez podróżnych, pozwala jednocześnie na kultywowanie tradycji w oryginalnych warunkach – autentyczne dziedzictwo niematerialne praktykowane jest w przestrzeni kulturowej, do której mogą być zapraszani turyści. Na obszarach o wyraźnie wyodrębnionej przestrzeni kulturowej przestrzeń turystyczna powinna być organizowana tymczasowo, by umożliwić zachowanie oryginalności przestrzeni kulturowej i jej krajobrazu kulturowego. W przestrzeni turystycznej, której organizacja trwale podporządkowana jest turystom, to odwiedzający kształtują specyficzną przestrzeń kulturową turystyki – odtwarzane w niej przekształcone dziedzictwo niematerialne wyabstrahowane jest z pierwotnej przestrzeni kulturowej.

Organizacja przestrzeni turystycznej na potrzeby udostępniania turystom dziedzictwa niematerialnego

Na możliwość prezentacji dziedzictwa niematerialnego turystom wpływ ma jego specyfika – jest ono procesem realizowanym w określonym terminie, wyróżnia go czas trwania, a przebieg – używane narzędzia, substancje, miejsce obchodów itp. – wpływa na bezpieczeństwo. Dziedzictwo niematerialne kształtuje tożsamość grup, które mogą zdecydować o dopuszczaniu obcych w roli biernych obserwatorów lub aktywnie zaangażowanych gości, lecz wypracowane przez depozytariuszy kody kulturowe (zwłaszcza komunikacja werbalna i niewerbalna) częstokroć są niezrozumiałe dla osób nienależących do danej społeczności. W odniesieniu do nierozłącznych i kontrowersyjnych kategorii przyjętych przez UNESCO (por. Kolankiewicz, 2014) wskazano podstawowe i zgeneralizowane ograniczenia uczestnictwa turystów w oryginalnych przejawach dziedzictwa niematerialnego (tab. 1). Biorąc pod uwagę złożoność rzeczywistości kulturowej, przedstawiony materiał uznać należy za poglądowy i uogólniony, a podczas analizy konkretnych przypadków te uproszczenia powinny być uzupełnione i doprecyzowane. Istotnym ograniczeniem bywa też przestrzeń, która stanowi kontekst rozważań, w związku z czym nie została uwzględniona w tabeli.

Tabela 1. Podstawowe ograniczenia możliwości prezentowania dziedzictwa niematerialnego turystom

Ograniczenie	Kategoria dziedzictwa niematerialnego				
	tradycje i przekazy ustne, w tym język jako nośnik niematerialnego dziedzictwa kulturowego	sztuki widowiskowe	zwyczaje, rytuały i obrzędy świąteczne	wiedza i praktyki dotyczące przyrody i wszechświata	umiejętności związane z rzemiosłem tradycyjnym
Możliwość dopuszczenia obcych	√		√	√	√
Bariera komunikacyjna	√	√	√	√	
Termin realizacji			√	√	
Czas trwania				√	√
Bezpieczeństwo			√		√

Źródło: opracowanie własne, 2022.

Tradycje i przekazy ustne, w tym język jako nośnik niematerialnego dziedzictwa kulturowego, cechuje mobilność przestrzeni kulturowej. Możliwe jest ich prezentowanie w zróżnicowanych miejscach i formach – ważniejszy jest podmiot niż przestrzeń. Podstawowe bariery – komunikacyjną oraz dopuszczenia obcych – można zniwelować, lecz wiąże się to z ryzykiem opuszczenia oryginalnej przestrzeni i kontekstu kulturowego w efekcie przekazywania przez osoby spoza kultury źródłowej. Przewodnicy i piloci niejednokrotnie dokonują translacji na język turystów i opowiadają, czytają, włączają i opatrują komentarzem nagrania (filmowe, dźwiękowe). Działania te nie wymuszają specjalnej organizacji przestrzeni – podejmowane są w autokarze, muzeum, podczas spaceru itp.

Sztuki widowiskowe predestynowane są do przedstawiania szerokiemu gronu odbiorców. W tym przypadku przestrzeń kulturowa bywa tożsama z turystyczną, a jej adaptacja nie jest konieczna. Ograniczeniem jest bariera komunikacyjna, lecz istotą spektakli jest dostarczenie widzom emocji, zaangażowanie zmysłów, tym samym translacja nie jest niezbędna. Przekład ułatwia zrozumienie, ale nie jest obligatoryjny. Treści widowiska przekazywane są przed pokazem (ustnie jako opowieść przewodnika, czy też pisemnie, np. broszura informacyjna), jak i w jego trakcie (np. *surtitling*), co wymaga odpowiedniej infrastruktury, która nie wpływa na przebieg spektaklu.

Zwyczaje, rytuały i obrzędy świąteczne w naukach o kulturze dzielone są na religijne i świeckie, np. Jean Maisonneuve (1995) pisał

o magiczno-religijnych i świeckich, Emil Durkheim (2020) o *sacrum* i *profanum*. Mając na uwadze aspekt dociekań, adekwatna wydaje się dystynkcja ze względu na przestrzeń, w której są kultywowane. Tradycje obchodzone w gronie rodzinnym przeżywane są w przestrzeni prywatnej, kameralnej, zamkniętej, przeznaczone są dla wybranych uczestników, a obecność turystów dopuszczalna jest za zgodą organizatorów. Obrzędy te nie są dostępne dla turystyki masowej. Włączanie przyjezdnych do tradycji w przestrzeni półpublicznej i publicznej jest możliwe. Rozwój turystyki skutkuje dostosowaniem przestrzeni do potrzeb depozytariuszy i odwiedzających, przestrzeń kulturowa i turystyczna mogą wówczas koegzystować. Dotyczy to np. tych karnawałów, które nie są rozpowszechnione jako znaczące atrakcje turystyczne. W 2010 r. prowadzono obserwację w Lublanie z okna kamienicy wychodzącego na Mestni trg, po którym paradowali przebierańcy (zdj. 1). Grupy słoweńskich kurentów, bułgarskich kukerów i innych postaci maszerowały przy wtórze instrumentów środkiem zamkniętej dla ruchu samochodowego ulicy, zaskoczeni turyści zaś pośpiesznie robili zdjęcia, inni natomiast szli dalej, wyrażając niezadowolony fakt, że chodnik był zawłaszczany przez korowód. Udział odwiedzających ograniczać może ponadto termin obrzędu (zwykle raz do roku) i czas trwania (niekiedy obchody są całonocne lub kilkudniowe, a turyści decydują się na obserwację tylko części zwyczaju). W niektórych przypadkach utrudnieniem jest język (zwłaszcza jeśli obyczaj wiąże się z zaangażowaniem publiczności) i bezpieczeństwo. Czynniki te wpływają na konieczność czasowego organizowania przestrzeni. To nie tylko wspomniane już ograniczanie transportu, ale również wydzielanie przestrzeni tradycji i obserwacji. Przykładowo podczas buniewskich dożynek obchodzonych w połowie sierpnia w Suboticy chętni uczestniczą we mszy w kościele św. Teresy, skąd wyrusza pochód na plac przed ratuszem (Kapusta, 2022). Buniewcy i inni zaproszeni rolnicy występują wówczas w tradycyjnych strojach, demonstrując swoje umiejętności (strzelanie biczem, jazda konna). Ze względów bezpieczeństwa są oni odgradzani od publiczności barierą, która nie utrudnia interakcji (np. wręczanie obserwującym kłosów – zdj. 2).

Zdjęcia 1–3. Turyści w przestrzeni kulturowej (karnawał w Lublanie w 2010 r.), czasowe organizowanie przestrzeni podczas dożynek w Suboticy (2014 r.), odtwarzanie tradycji w krajobrazie kulturowym (Bugac, 2021 r.)

Fot. Armina Kapusta.

Innym przykładem jest organizacja przestrzeni, w której tradycje są odtwarzane, reprodukowane, stają się widowiskiem. Dotyczy to zarówno obszarów, gdzie zachowany jest krajobraz kulturowy, lecz brakuje depozytariuszy, jak i stref turystycznych, do których wkraczają zwyczajnie (np. hotelowe pokazy tańców, śpiewów). Z kulturą węgierskich czikoszów podróżni zapoznają się na puszczy w Bugacu, gdzie organizację przestrzeni i pokaz przygotowano specjalnie dla turystów – podczas przejażdżki bryczką na wycieczkowiczów z oddali spoziera pasterz czuwający nad stadem owiec śruborogich, następnie zwiedzają oni muzeum, stajnię, obejście z żurawiem, zagrody z mangalicami, siwym bydłem stepowym,

by spocząć na trybunie, skąd podziwiają popisy jeźdźców w tradycyjnych strojach (zdj. 3). Organizacja przestrzeni umożliwia zapoznanie się z tą wymierającą kulturą w jej autentycznym krajobrazie, przy zapewnieniu bezpieczeństwa oglądających.

Materialne ślady dziedzictwa niematerialnego bywają prezentowane w przestrzeni turystycznej, zwłaszcza w muzeach etnograficznych, gdzie organizacja przestrzeni związana jest z właściwym eksponowaniem artefaktów, ilustracji, nagrań, dokumentów, przygotowaniem tekstów. Przykładem jest wystawa w Muzeum Etnograficznym w Burgas poświęcona nestinarstwu. Ten upowszechniony w Strandży zwyczaj obchodzi się w dniu świętych Konstantyna i Heleny, a odtwarzany jest latem w Starej Planinie – pokazy dla turystów organizowane w wiosce Bata wyabstrahowane są z autentycznej przestrzeni i czasu.

Analizując możliwości przedstawienia turystom wiedzy i praktyk dotyczących przyrody i wszechświata, należy uznać, że wiedza – podobnie jak tradycje i przekazy ustne, nie jest zdeterminowana przestrzennie i istnieje dowolność form jej prezentacji (opowieści, filmy, nagrania dźwiękowe, publikacje itp.). Liczne praktyki dotyczące przyrody i wszechświata (np. akupunktura, tradycyjna kuchnia) pozbawiane są kontekstu przestrzennego, jednocześnie wymagają atrybutów (np. ziół) z konkretnego obszaru. Stają się one nie tylko atrakcjami turystycznymi, lecz także adaptowaną przez podróżnych składową wymiany kulturowej, elementem ich życia, są filtrem między semiosferą depozytariuszy i turystów. W przypadku niektórych praktyk udział przybyszy jest ograniczony ze względu na czas trwania i termin realizacji (np. całodniowe przygotowanie ajvaru demonstrowane jest na festiwalach po zbiorach papryki – zdj. 5), a ponadto barierę komunikacyjną, którą pokonać można dzięki translacji przewodnika. Należy też zwrócić uwagę na fakt, że dopuszczenie obserwatorów do niektórych praktyk może być niepożądane ze względów higienicznych. Rakiję często piecze się (tak określa się na Bałkanach pędzenie bimbru) na podwórkach, po których chodzą zwierzęta (zdj. 4), a odpady, np. ze śliwek, nęcą owady. „Wesoła maszyna”, jak w Serbii nazywa się destylator, jest podczas procesu brudna, a pokazanie jej turystom może ich zniechęcić do zakupu alkoholu. Współcześnie bariera ta niwelowana jest dzięki nowoczesnym technologiom – np. masarz na targu w Trebinju oferuje swoje wyroby, a o tradycyjnym sposobie ich wytwarzania świadczą zdjęcia wyświetlane na tablicie (zdj. 6).

Zdjęcia 4–6. Pędzenie rakii w przestrzeni prywatnej (2019 r.), festiwal ajvaru w Kanjiży (2014 r.), tablet z fotografiami masarni na stoisku mięsnym w Trebinju (2022 r.)

Fot. Armina Kapusta.

Szczególnym przykładem jest organizacja przestrzeni w celu prezentacji umiejętności związanych z rzemiosłem tradycyjnym, które ograniczane są głównie przez czas trwania i konieczność zapewnienia bezpieczeństwa. W efekcie turystom częściej przedstawia się wyroby niż procesy. W niektórych przypadkach organizacja przestrzeni ma służyć ukazaniu kolejnych etapów tworzenia w sposób niezagrażający bezpieczeństwu, tworzone są ekspozycje lub pokazy części procesu, mające charakter widowisk. Zagadnienie to rozwinięto na przykładach z przestrzeni wiejskiej i miejskiej.

Garncarstwo w Zlakusie i kotlarstwo w Sarajewie – analiza przypadków

Zlakusa jest wsią w Serbii, która słynie z garncarstwa. Można się do niej dostać pociągiem lub samochodem (niski most utrudnia wjazd autokarów). Wyroby sprzedawane są na stoiskach przy drodze biegnącej w okolicy, przy wjeździe do wsi znajduje się natomiast stylizowany sklep oferujący

tradycyjne produkty i suweniry. Nieopodal na moście nad Đetinją zainstalowano wykonane przez miejscowych mistrzów ceramiczne donice z kwiatami – to przykład symbolicznej organizacji przestrzeni. Zabudowa wsi jest rozproszona, a drogi w terenie górskim – wąskie i kręte, co utrudnia turystykę masową. Przy domach garncarzy są ich zakłady, w których przyjezdni mogą zakupić towar i zapoznać się z procesem produkcji (zdzj. 7). Przestrzeń podporządkowana jest przede wszystkim pracy, a turyści muszą się dostosować do warunków (kurz, ostrożność w poruszaniu się między schnącymi i gotowymi naczyniami itp.). Garncarze chętnie pokazują wyroby, używane substancje (gлина i kalcyt), wyjaśniają sposób postępowania (np. mielenie kalcytu), demonstrują jego fragmenty (np. dekorowanie naczyń). W Zlakusie udało się więc uchronić autentyczność rzemiosła i przestrzeni, nawet jeśli jest ona nieatrakcyjna dla turystów (np. brak parkingów, suszarnia naczyń glinianych, w której pali się m.in. plastikiem).

Zdjęcia 7–8. Pracownia garncarska Milić w Zlakusie i kotlarz Muhamed Huseinović w Sarajewie przed swoją pracownią (2022 r.)

Fot. Armina Kapusta.

W sarajewskiej Bašćaršii przestrzeń kulturowa kotlarstwa i turystyczna koegzystują. Wyroby miedziane kupują zazwyczaj podróżni lub firmy związane z turystyką (restauracje, hotele), dzięki czemu rzemiosło to trwa. Jednocześnie widoczne są jego przemiany – nawet Muhamed Huseinović (zdj. 8), w 2022 r. najstarszy kotlarz w Sarajewie (76 lat), oprócz tygielków do zaparzania kawy i służących do serwowania dań sahanów oferuje magnesy, a obok tradycyjnych wzorów umieszcza na nich np. Vučka (symbol olimpiady zimowej z 1984 r.). Najmłodszy kotlarz, Sulejman Hrgić (36 lat), w swojej pracowni niewiele eksponuje, twierdząc, że realizuje przeważnie zamówienia, a zrobi wszystko, czego klient sobie zażyczy (np. tarczę) – w swoich pracach łączy tradycyjny sposób produkcji z nowymi formami artystycznymi, co umożliwiła mu edukacja w szkole plastycznej i terminowanie u jednego z mistrzów. Nermina Alić, jedyna kobieta trudniąca się tą profesją, tworzy m.in. tygielki-świeczniki, ciesząc się, że może wnieść pierwiastek żeński do tego zmaskulinizowanego zawodu. Wszyscy wykonują przy przechodniach drobne prace, na starówce słychać postukiwanie narzędzi. Trudniejsze elementy obróbki (np. topienie ołowiu) robi się zimą, w zakładach, w których zachowane może być bezpieczeństwo rzemieślników. Tam turyści nie są wpuszczani. Uzupełnieniem przestrzeni Bašćaršii są lokale, w których warto napić się kawy podawanej w tygielkach wykonanych w okolicznych pracowniach.

Przytoczone przykłady świadczą o tym, że przestrzeń kulturowa i turystyczna mogą się uzupełniać i trwać dzięki sobie. Zarówno w Złakusie, jak i w Sarajewie udało się utrzymać tradycyjny proces, choć forma ulega zmianie.

Podsumowanie

Zwyczaje trwają w przestrzeni kulturowej i kształtują krajobraz kulturowy. Organizacja przestrzeni kulturowej i turystycznej zależy głównie od formy dziedzictwa. Sytuacja optymalna, pozwalająca na zachowanie oryginalności, to turyści w przestrzeni kulturowej, gdzie organizacja przestrzeni podporządkowana jest obyczajom. W przestrzeni turystycznej możliwa jest prezentacja materialnych efektów, fragmentaryczności procesu, co niesie ryzyko utraty autentyczności tradycji. Jeśli nie ma opcji udostępnienia procesu w przestrzeni kulturowej, można to robić wirtualnie. Organizacja przestrzeni kulturowej, do której przybywają turyści, powinna zapewniać bezpieczeństwo ludności autochtonicznej i podróżnych, co nie wymaga znacznych nakładów – wystarczy separacja, która czyni z turystów obserwatorów. Wszelkie zmiany organizacyjne powinny być na tyle subtelne, by zagwarantować komfort społeczności lokalnej.

Poszukiwanie konsensusu jest konieczne, gdyż turystyka sprzyja ocaleniu tradycji, a depozytariusze, np. rzemieślnicy i ich praca, stają się symbolami w krajobrazie kulturowym i decydują o atrakcyjności turystycznej.

Niniejsze dywagacje są przyczynkiem do dalszych rozważań, pogłębionych studiów przypadków, postulowane jest ponadto rozszerzenie dociekań dotyczących krajobrazu kulturowego dziedzictwa niematerialnego o nurt semiotyczny. Zmiany przestrzeni kulturowej, w tym jej organizacja na potrzeby turystyki, są nieuniknione, gdyż turystyka jest jednym z podstawowych zjawisk umożliwiających przetrwanie tradycji.

BIBLIOGRAFIA

- Bernat, S. (2014). Przestrzeń kulturowa a krajobraz kulturowy na listach UNESCO. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, nr 2, 115–132.
- Durkheim, E. (2020). *Elementarne formy życia religijnego*. Tłum. A. Zadrozńska. Warszawa: PWN.
- Hinchliffe, S. (2002). Inhabiting – landscapes and natures. W: K. Anderson, M. Domosh, S. Pile i N. Thrift (red.), *The Handbook of Cultural Geography*. London: Sage Publications Ltd, 207–226.
- Kaczmarek, S. i Kapusta, A. (2022). Od dziedzictwa niematerialnego do produktu turystycznego – o autentyczności w turystyce kulturowej. *Turystyka Kulturowa*, 3(124), 7–48.
- Kapusta, A. (2022). Buniewcy i ich kultura w przestrzeni miejskiej Suboticy – analiza semiotyczna. *Prace i Studia Geograficzne*, 67.4, 107–126. DOI: 10.48128/pisg/2022-67.4-06
- Kolankiewicz, L. (2014). Istota dziedzictwa niematerialnego w rozumieniu Konwencji UNESCO z 2003 roku. W: A. Rottermund, *Dlaczego i jak w nowoczesny sposób chronić dziedzictwo kulturowe*. Warszawa: Polski Komitet do spraw UNESCO, 61–104.
- Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego* sporządzona w Paryżu dnia 17 października 2003 r.
- Kostrow, A. (2010). „Siemiejskije”: sociokul’turnyje transformacji w pieriod formiowanija grupy. *Gramota*, nr 1(5), 82–84.
- Lista reprezentatywna niematerialnego dziedzictwa kulturowego ludzkości*. Pozyskano z: <https://www.unesco.pl/kultura/dziedzictwo-kulturowe/dziedzictwo-niematerialne/listy-dziedzictwa-niematerialnego/lista-reprezentatywna-niematerialnego-dziedzictwa-ludzkości/> (dostęp: 01.12.2022).
- Lista światowego dziedzictwa UNESCO*. Pozyskano z: <https://www.unesco.pl/kultura/dziedzictwo-kulturowe/swiatowe-dziedzictwo/lista-swiatowego-dziedzictwa/> (dostęp: 01.12.2022).

- Liszewski, S. (1997). Przestrzeń miejska i jej organizacja. W: A. Jackowski i B. Domański (red.), *Geografia, człowiek, gospodarka. Profesorowi Bronisławowi Kortusowi w 70. rocznicę urodzin*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 55–65.
- Łotman, J. (1984). O siemiosferie. *Trudy po znakovym sistiemam*, nr 17, 5–23.
- Maisonneuve, J. (1995). *Rytuały dawne i współczesne*. Tłum. M. Mroczek. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Myga-Piątek, U. (2014). O wzajemnych relacjach przestrzeni i krajobrazu kulturowego. Rozważania wstępne. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, nr 24, 27–44.
- Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*. 2008. UNESCO World Heritage Centre. Paris. Pozyskano z: <https://whc.unesco.org/archive/opguide08-en.pdf#annex3> (dostęp: 01.12.2022).
- Plit, F. (2011). *Krajobraz kulturowy – czym jest?* Warszawa: Uniwersytet Warszawski.
- Rewers, E. (2021). Przestrzeń kulturowa: poszukiwanie nowych epistemologii. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, nr 56, 81–97.
- Scovazzi, T. i Westra, L. (2017). The Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage According to the 2003 UNESCO Convention: The Case of The First Nations of Canada. *Inter Gentes*, nr 1(2), 24–44.
- Schmitt, T. (2005). Jemaa el Fna Square in Marrakech – Changes to a Social Space and to a UNESCO Masterpiece of the Oral and Intangible Heritage of Humanity as a Result of Global influence. *Arab World Geographer*, nr 8(4), 173–195.
- Smyrski, Ł. (2018). *Między władzą spojrzenia a praktyką. Antropologia krajobrazu*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Soja, E.W. (1996). *Thirdspace. Journeys to Los Angeles and other Real-and-Imagined Places*. Oxford, Carlton: Blackwell, Malden.
- Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r.* Dz. U. 2003 Nr 162 poz. 1568.
- Włodarczyk, B. (2009). *Przestrzeń turystyczna. Istota, koncepcje, determinanty rozwoju*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Armina Kapusta – doktor, adiunkt na Wydziale Nauk Geograficznych Uniwersytetu Łódzkiego, geograf, slawistka. Zainteresowania naukowe: semiotyka przestrzeni miejskiej, wielokulturowość w przestrzeni miejskiej (*The Vardar River as a border of semiosphere – Paradox of Skopje regeneration*, 2019), znaki w turystyce, dziedzictwo kulturowe w turystyce (*Od dziedzictwa niematerialnego do produktu turystycznego – o autentyczności w turystyce kulturowej*, 2022). Badania terenowe prowadzi w Europie Środkowej i na Bałkanach.

